

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Проблема здібностей завжди була й залишається актуальною, життєво важливою: у кожного індивіда постійно виникає необхідність у задоволенні життєвих потреб. Разом з тим практична можливість їхнього задоволення залежить від умов життя, наявності здібностей і вмінь. Практична діяльність поступово виділила більш умілих індивідів, що виявили себе в різних видах діяльності. Виникнення поняття про здібності пов'язано, передусім, з розподілом праці та з певним видом трудової діяльності, що виявляється у їх назвах. Коли визначають конкретні здібності, їх називають музичними, літературними, математичними та ін. Здібності формуються та розвиваються у процесі життя індивіда в конкретних соціальних умовах (Т. Артем'в, Д. Беляєв, Є. Голубєва, Д. Дубровський). Зв'язок здібностей і праці простежується не лише у їх назві, а й у змісті та детермінованості. Музичні здібності виявляються і формуються у будь-якій музичній діяльності: у співі, спробах підбирання мелодій на інструменті тощо. Лише у такій діяльності вони можуть розвиватися. Те ж саме спостерігаємо і з виявленням інших здібностей.

Проблема формування музичних здібностей завжди викликала значний інтерес вітчизняних (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Б. Теплов, Г. Ципін) та зарубіжних (Е. Віллемс, І. Крис, А. Марс, Г. Ревеш, К. Сішор) педагогів і психологів. Однак, незважаючи на велику кількість розвідок у цьому напрямку, зазначена проблема не має єдиного вирішення і потребує подальшого вивчення.

Саме тому ми поставили за мету показати, наскільки важливою і складною є проблема формування й розвитку музичних здібностей в учнів загальноосвітніх шкіл, а також привернути увагу до практики її вирішення в едукативному процесі.

Природно виникає запитання: чи усім доступні заняття музикою? Поставимо це питання ширше: що у музичних здібностях є результатом дії спадкових чи вроджених чинників (що утворилися у внутрішньоутробний період життя) і що набуто пізніше під впливом середовища, навчання та виховання. Від правильного теоретичного підходу до цього питання залежить і можливість його практичного вирішення. Якщо визнати, що здібності мають лише спадковий або вроджений характер, то завданням психології буде знаходження шляхів виявлення здібних і талановитих осіб, а завданням педагогіки – розробка ефективних методів оволодіння необхідними знаннями й вміннями для якнайшвидшої й найуспішнішої професіоналізації найбільш здібних учнів. Концепції про спадковий і незмінний характер здібностей дотримується американська й західноєвропейська психологічна наука, на них спираються і їхні педагогічні системи навчання. Так, зокрема у США, після відбору обдарованих дітей за допомогою складної системи тестів, їх об'єднують у групи та інтенсивно навчають за спеціальною програмою, що

забезпечує оволодіння тим чи іншим видом наукової або практичної діяльності. Застосовують ще й інші форми навчання: здібним дітям дозволяють перехід через клас або навчання у різних класах з тих предметів, з яких вони мають найвищу успішність. Основний принцип такого навчання – виявлення здібних дітей та їхнє прискорене навчання.

Прихильниками вродженого характеру музичних здібностей є й закордонні психологи Г. Ревеш і К. Сішор, які вивчають проблеми обдарованих дітей, хоча підхід до дослідження структури обдарованості у них різний. Так, Г. Ревеш вважає, що мистецтво й наука доступні лише тим, хто «обраний» для цього, хто має «особливу», «вроджену» схильність, яка властива не всім. Неважко переконатися, що така точка зору, виражена від імені науки, може бути використана у класових цілях.

У різний час концепції про вроджений характер здібностей протиставлялася інша точка зору: усі здібні, нездібність – винятково рідкісне явище; все залежить від умов життя, навчання й виховання. Такої точки зору дотримувався музичний теоретик А. Марс. У своїй роботі «Загальний підручник музики» (1893) він зазначав, що музикальність властива всім людям і в багатьох вона виражена значно яскравіше, ніж це здається при поверхневому ознайомленні. Такої ж думки дотримувались і С. Надель та Ф. Brentano. Вони вважали, що в усіх людей є схильність до музикальності, завдання ж виховання – дати їм музичну освіту, що включає певні вміння. Незважаючи на неточність і односторонність цих концепцій, вони більш прогресивні, ніж теорії вродженої обдарованості. Однак їх недоліком є те, що вони не підтверджуються повсякденною практикою.

Німецький учений І. Крис характеризував джерела музикальності у своїй книзі «Що таке музикальність?». Учений вважав, що вона не визначається якою-небудь однією причиною, яка може мати різні ступені. Навпаки, потрібно говорити про різні ознаки музикальності, а отже, і про різні її типи й форми. І. Крис розрізняв три головних аспекти музикальності:

1) інтелектуальну музикальність, що характеризується: а) чуттям ритму; б) музичним слухом, тобто можливістю розрізняти висоту, інтенсивність і тембр звуків; в) музичною пам'яттю;

2) емоційну, або емоційно-естетичну музикальність, що виявляється насамперед в емоційному сприйнятті й любові до музики;

3) творча музикальність, яка включає діяльність творчої фантазії, уяви.

У фундаментальній роботі Б. Теплова «Психологія музичних здібностей» необхідною умовою при вирішенні такої важливої проблеми, як сприйняття музики дітьми, шляхів їх естетичного розвитку, формування музичних здібностей, визначається розробка психологічних основ музичної діяльності. Особливе місце надається слуховій уяві у процесі музичного розвитку людини в усіх видах музичної діяльності. Важливим досягненням музичної педагогіки є розробка на цій основі методів шкільного навчання.

Б. Теплов пропонував виділити дві взаємозалежні сторони музикальності – емоційну і слухову. Розподіл це умовний, тому що окремо одна від одної вони втрачають свій зміст. Учений також виділяв три основні музичні здібності: чуття ладу (здатність емоційно розрізняти ладові функції звуків мелодії або

відчувати емоційну виразність звукового руху); музично-слухову уяву (здатність довільно користуватися слуховою уявою, яка відображає звуковисотний рух); музично-ритмічне чуття (здатність активно переживати музику, відчувати емоційну виразність музичного ритму і точно відображати його).

Як же формуються музичні здібності? Чому все-таки є музично малоздібні й нездібні учні? Спостереження на уроках музики показують, що багаторазове наслідування різним звукам, постійне слухання музики й частий спів тренують голос і слух школярів. Це є первинною формою набутих ними здібностей. З цього приводу Б. Теплов відзначав, що «навіть і найбільш здібні діти навчаються відтворювати голосом мелодію, дотримуватися точності інтонації, правильно передавати ритм музики, але цей процес відбувається у них так швидко й легко у ранньому віці, здебільшого у процесі гри, що це залишається поза увагою батьків і педагогів» [8, 61].

Процес формування музичних здібностей можна представити так: підвищена реакція на музичні враження породжує схильність до слухання музики, її виконання і створення (звичайно, у примітивній формі імпровізацій), які переростають у стійку потребу у заняттях музикою. При цьому діалектичний зв'язок між здібністю й діяльністю виражається у тому, що в окремі моменти й у різних ситуаціях первинним щодо діяльності є схильність до музики й прояву певних природних властивостей або їхніх комплексів. В інших ситуаціях діяльність виступає основною формою й головною причиною формування музичних здібностей.

Як зазначалося вище, схильність є «емоційним відношення до діяльності» [4, 7]. Стосовно до музичних здібностей, музикальність виражається у такому відношенні: переживання музики як змістовного цілого різної значимості, тої чи іншої глибини й сили впливу. Це відношення має різні градації, котрі відбивають рівень музикальності й музичної обдарованості в цілому: схильність, інтерес, потяг, що виростає в потребу постійного спілкування з музикою або систематичними заняттями нею. Але зауважимо: ареною формування музичних здібностей і їхнього творчого прояву є практична музична діяльність, праця. Тим самим музична діяльність виступає як процес, а музичні здібності – як потенціал особистості, що найтісніше взаємодіють одне з одним.

На підставі багатьох досліджень і педагогічних спостережень можна виділити три основних рівні музичних здібностей:

1. Вищі музичні здібності, які виявляються дуже рано у вигляді схильностей і вимагають мінімальних педагогічних зусиль або участі батьків для розвитку таких елементарних здібностей, як повторення мелодії, наслідування ритму музики, що звучить, чи її відтворення.

2. Хороші, або задовільні музичні здібності, які починають інтенсивно розвиватися насамперед у процесі навчання; їхній прояв може бути самостійним або за ініціативою батьків.

3. Незадовільні музичні здібності, які розвиваються важко або досягають невисокого рівня навіть у результаті педагогічного впливу.

Однак музичні здібності, як і будь-які інші, динамічні за своєю природою.

Б. Теплов вважав емоційний відгук на музику одним із головних показників музикальності. До музичних здібностей він відносив ті показники, які пов'язані зі сприйняттям і відтворенням звуковисотного й ритмічного руху.

Аналізуючи роботи сучасних дослідників (Н. Ветлугіна, В. Крицький, С. Науменко, Г. Тарасов, К. Тарасова, Г. Ципін), можна також виділити два основних компоненти, які безпосередньо впливають на формування й розвиток музичних здібностей. Перший – це музично-слухова уява, другий – метроритмічне чуття.

Музичні психологи великого значення надають музично-слуховій уяві (або внутрішньому слухові). У процесі формування й розвитку музичного слуху, музикальності та музичної обдарованості загалом музично-слуховій уяві належить особливе місце.

Експериментальні дослідження останніх років показують, що вчені (С. Науменко, Ю. Цагареллі), аналізуючи не тільки спеціальні музичні, але й загальні здібності, не надають самостійного значення уяві і розглядають її як складову частину пам'яті.

Отже, музично-слухова уява є одним із головних компонентів у процесі формування й розвитку музичних здібностей і вимагає певної системи у роботі вчителя музики: відповідного відбору навчального матеріалу й спеціальних вправ, а головне – свідомого використання так званого внутрішнього слуху. Пропонуючи на уроках питання та різні завдання, учителям потрібно не тільки переслідувати певну навчальну мету, але чітко уявляти, яке навантаження одержить мозок, внутрішній слух, увага й уява учнів.

У наших дослідженнях (у початковій школі) поступово намітився шлях розвитку ладово-слухових здібностей учнів. Це, передусім, розвиток навичок прислухання до музики, формування виразної музичної уяви, які у допотопному періоді спираються на музичний досвід і чуття ладу. Розрізненню на слух звуковисотності й напрямку мелодійного руху як головним елементам музики варто приділяти увагу вже у першому класі. Базою для формування й розвитку музичних здібностей є уявлення звуковисотності й напрямку руху мелодії в межах октавного звукоряду мажору й мінору. На цій основі вчитель музики тренує навички відтворення найпростіших слухових уявлень у співі (тут ми маємо на увазі сольний спів). Практика показує, що найкращим матеріалом для цього є народні пісні й поспівки, тому що велике значення для розвитку музичних уявлень має сприйняття й запам'ятовування логічно пов'язаних і образно усвідомлених пісенних інтонацій. Спочатку виконуються народні поспівки з характерними мелодійними зворотами, а також дитячі пісні, побудовані на основних ладових функціях мажору й мінору. Слуховий розвиток проходить шлях від розрізнення основних опорних шаблів ладу до їх оспівування. У такий спосіб в уяві учнів поступово утверджується слуховий образ різних ладових систем.

Шлях початкового ладово-слухового розвитку вимагає участі зорового (спів по нотах) і рухового сприйняття одночасно, тому варто спеціально тренувати музично-ритмічні уявлення. Цей вид роботи у шкільній практиці часто недооцінюється.

Розвиток метроритмічного чуття дітей вимагає виконання спеціальних

тренувальних завдань. Природа ритму дозволяє використовувати для його освоєння м'язову реакцію дітей, які при сприйнятті музики люблять у її такт рухати руками, плескати, притупувати, підспівувати. Ця зовнішня форма вираження музично-ритмічної уяви на основі активного сприйняття й закріплення у свідомості пісенної мелодії і ритму супроводжується участю м'язів гортані. У таких жанрах, як марш і танець, ритм і метр є характерними елементами виразності. Тому використання можливостей рухового сприйняття основних музично-ритмічних угруповань і жанрових формул (наприклад, різне акцентування четвертних і восьмих тривалостей) у таких жанрах є благодатним матеріалом для ритмічного виховання, що у свою чергу розвиває музичні здібності.

Поряд з цими двома компонентами, що впливають на розвиток музичних здібностей, можна виділити ще один – хоровий спів. На жаль, доводиться констатувати, що хоровою роботою охоплена недостатня кількість школярів. Мова йде про повсякденну роботу у класі, для якої часто характерні нечиста інтонація, нечітке двоголосся, особливо багатоголосся, невміння співати без супроводу музичного інструмента. Зупинимось детальніше на хоровому співі без супроводу. Спів без супроводу є кращим і найактивнішим засобом розвитку музичного слуху й формування слухової уяви, оскільки це не просто навчальна справа, а творча виконавська діяльність. Не викликає сумнівів положення, що будь-яка здібність розвивається у тій діяльності, яка без неї не може існувати. Тому внутрішній слух найкраще розвивається у процесі співу без супроводу, оскільки він заснований на довільному оперуванні слуховими уявленнями інтонацій, відтворених голосом. Одночасно ці уявлення є єдиною їхньою опорою й контролем. Все це сприяє формуванню й активнішому розвитку музичних здібностей. Ця робота особливо ефективна для учнів початкових класів.

З 2003-2004 навчального року у с. Дмитрушки Уманського району Черкаської області у загальноосвітній школі I-III ступенів разом із учителем музики Т. Запорожець проводиться експеримент. Суть експерименту полягає у тому, що, починаючи з другого класу (на жаль, через малу кількість дітей у цій школі відсутні паралельні класи), ми побудували роботу на уроках музики так, що навчання навичкам хорового співу відбувалося без супроводу (настроювання на баяні). Пісенний репертуар становили українські народні пісні, поспівки, фольклор. Винятком було вивчення пісень до святкування Нового року, 8 березня та ін. Особливі труднощі при цьому були пов'язані з пошуком народного пісенного репертуару. Єдиним нотним збірником українських народних пісень і фольклору, що відповідає сучасним вимогам для навчання молодших школярів, є видання «Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості». У наступному 2004-2005 навчальному році навчання у цьому класі (тоді уже третьому) продовжувалося за цією ж методикою, а наступний другий клас здобував вокально-хорові навички за звичайною програмою з музики (на тому ж пісенному репертуарі), але вже із супроводом (баян). Наступні кілька років робота проводилась за цією ж схемою. Результати проведеного експерименту показано у таблиці.

Навчальний рік	Експериментальні класи (хоровий спів без супроводу)	Показники якості* вокально-хорових навичок	Контрольні класи (хоровий спів із супроводом)	Показники якості* вокально-хорових навичок
2003-2004	2 кл.	середні	3 кл.	не дуже погані
2004-2005	3 кл.	хороші	2 кл., 4 кл.	середні у 4 кл.
2005-2006	2 кл., 4 кл.	дуже хороші у 4 кл.	3 кл., 5 кл.	середні
2006-2007	3 кл., 5 кл.	дуже хороші у двох класах	2 кл., 4 кл., 6 кл.	хороші у 6 кл.

* Виділяємо такі критерії: погані; не дуже погані; середні; хороші; дуже хороші; відмінні.

З таблиці видно, що показники якості вокально-хорових навичок (внутрішній слух, ладово-слухова уява, інтонація) у тих класах, де хоровим співом займалися без супроводу, набагато перевищують ці ж показники у класах, де хоровий спів практикували із супроводом. Цю роботу ми проводимо лише у початкових класах, а з 6 класу повертаємося до традиційної методики проведення уроків за звичайною програмою з музики. Аналіз проведених досліджень показав, що хоровий спів позитивно впливає на формування й розвиток музичних здібностей школярів.

Розпочинаючи цей експеримент, ми переслідували такі цілі. По-перше, ми продовжили дослідження проблеми формування й розвитку музичних здібностей у дітей під час хорового співу, по-друге, ми намагалися зберегти пісенні традиції села. Справа в тому, що у с. Дмитрушки от уже упродовж 39 років існує самодіяльний народний хор (у 2006 році йому було присвоєно почесне звання «народний самодіяльний колектив»). Щоб не втратити пісенні традиції, які склалися у селі десятиліттями, щоб зберегти цей унікальний колектив, вирішено було провести такий експеримент. Ми сподіваємося, що вокально-хорові навички, яких школярі набувають у процесі навчання, допоможуть не тільки зберегти народний хор села, але й прищеплять дітям любов до української народної пісні, любов до фольклору. На жаль, залишається в минулому співаюча Україна, що у піснях створювала духовність, розкривала душу, утверджувала моральність і прославляла свою історію.

Слід зазначити, що основні види музичної діяльності, що здавна існували у цій школі, ще більше збагачуються. Так, наприклад, для самостійної гри школярів на уроках музики використовуються не лише традиційні інструменти (сопілка, скрипка, баян, фортепіано), а й електронні (як дитячі, так і професійні). Гра на музичних інструментах підвищує зацікавленість учнів, сприяє активізації музично-слухових образів і їхньому руховому закріпленню. Оскільки музичні здібності виявляються й формуються лише у музичній діяльності, то гра на музичних інструментах є ще одним чинником, що формує й розвиває музичні здібності.

Ми привели різні погляди на походження музичних здібностей, у яких доводиться пріоритет спадкових або соціальних чинників, що включають навчання й освіту. Розглядаючи проблему формування й розвитку музичних здібностей у сільських школах, підкреслимо, що єдиного шляху для вирішення

цієї проблеми немає. Це дійсно складна й актуальна проблема, що вимагає подальшого глибокого вивчення.

Формування й розвиток музичних здібностей, що відбувається на уроках музики та позакласних і позашкільних заходах, підтверджує можливість всебічного розвитку особистості на практиці. До цього варто додати, що мистецтво сприяє підвищенню сприйнятливості, розвитку різних здібностей, оволодінню різноманітними видами діяльності, а також поєднує художньо-емоційні й пізнавально-інтелектуальні компоненти обдарованості, що розширює можливість формування спеціальних здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ветлугіна Н.О. Музичний розвиток дитини. – К.: Муз. Україна, 1978.
2. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки (за редакцією Н.С. Шумада). – К., 1994.
3. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2001.
4. Мясищев В.Н. Склонности и способности. – Л., 1962.
5. Науменко С.І. Психологія музичності та її формування в молодших школярів: Навч. посібник. – К.: КДПІ, 1993.
6. Тарасов Г.С. Музыкальная потребность, музыкальные способности, музыкальное восприятие / Музыкальное восприятие как предмет комплексного исследования: Сб. ст. / Сост. А.Г. Костюк. – К.: Муз. Украина, 1986.
7. Тарасова К.В. Онтогенез музыкальных способностей. – М.: Педагогика, 1988.
8. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. – М. – Л., 1947.